

РОЗДІЛ 3

КЛАСИЧНІ МОВИ. ОКРЕМІ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ

УДК 811.124'37:17.022:82(37)"652"[045]

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.43.2.17>

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ЛАТИНСЬКОЮ МОВОЮ У ТЕКСТАХ РИМСЬКИХ АВТОРІВ

MEANS EXPRESSING SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN LATIN IN THE TEXTS OF ROMAN AUTHORS

Борбенчук І.М.,

orcid.org/0000-0003-3531-6884

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри теорії, практики та перекладу англійської мови

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена дослідженню духовно-моральних цінностей давньоримського суспільства, проаналізованих крізь лінгвістичні, культурні та історичні рамки. Ці цінності розглядаються як відображення певних засад і сенсів, що не суперечать внутрішнім принципам, духовній ідеології й світогляду народу. На матеріалі оригінальних латинських текстів римських письменників (Плавт, Теренцій, Катулл, Сенека) вивчено морально-філософські орієнтири, що передають авторське світобачення у поєднанні з грецькими і римськими традиціями. Визначено лінгвальні засоби, що представлені фразеологічними одиницями (авторські прислів'я, крилаті вислови, афоризми, сентенції тощо), які залежно від жанрової специфіки виконують у текстах конкретні функції. Зокрема, дозволяють зобразити ставлення до подій, надати експресивності висловлюванням, підкреслити характерні риси персонажів, узагальнити досвід і розкрити систему цінностей суспільства. З'ясовано, що у комедіях специфічні лексичні одиниці вживаються рідше порівняно із трагедіями, оскільки комічно-розважальний характер не передбачає морально-виховних роздумів. Разом з тим, комедія Теренція на відміну від Плавта відзначається більшим ступенем афористичності, що пов'язано із стилем Теренція, який свідомо уникав балаганно-комедійних засобів та піднімав питання виховання молоді, рівноправності чоловіка і жінки в суспільстві тощо. Філософські ідеї, закладені у трагедії Сенеки, вимагають глибоких роздумів та акцентують на моральності, що відображається у монологах, сповнених афоризмами, які передають внутрішню боротьбу, емоційність героїв, трагічність моментів. У поезії Катулла зафіксовані авторські сентенції надають поетичній мові експресивності та відтворюють внутрішнє відчуття мови поетом. Підсумовано, що літературна традиція вплинула на формування духовно-моральних цінностей римського суспільства й підкреслила важливість сімейних цінностей (любов, вірність, скромність, чесність, довіра), що сприяло могутності Римської імперії та утвердження її ідеалів.

Ключові слова: духовно-моральні цінності, латинська мова, римська література, латинські сентенції, фразеологічна одиниця.

The article is focused on the study of the spiritual and moral values of the Ancient Rome society looked upon through linguistic, cultural and historical frameworks. These values are viewed as a reflection of certain principles and meanings that do not contradict the internal principles, spiritual ideology, and worldview of the society. On the basis of the original Latin texts by Roman writers (Plautus, Terence, Catullus, Seneca), the article analyses moral and philosophical guidelines, which convey the author's worldview through Greek and Roman traditions. Linguistic means having been analysed in the article are represented by a variety of phraseological units (i.e. author's proverbs and wise sayings, aphorisms, maxims, etc.), which, depending on the genre, perform specific functions in the texts. In particular, they help convey the attitude to the event, add expressiveness to utterances, emphasise the personages' characteristic features, summarise experience as well as reveal the system of values of the society. It was found out that in comedies specific lexical units are used less often as compared to tragedies, since their comic-and-entertaining nature does not imply any moral-and-educational reflections. At the same time, Terence's comedy, unlike Plautus, is characterised by a greater degree of aphoristic power, which is associated with Terence's style, who deliberately avoided banter-like comic means and raised the issues of youth education, equality of men and women in the society, etc. The philosophical ideas embedded in Seneca's tragedy require deep reflection and emphasise morality, outlined in monologues being full of aphorisms that serve to convey the internal struggle, emotional state of the characters, and the tragic nature of some life moments. In Catullus' poetry, the author's maxims add expressiveness to the poetic language and convey the poet's inner feeling of the language. It is concluded that the literary tradition influenced the formation of spiritual and moral values of the Roman society as well as emphasised the importance of family values (love, loyalty, modesty, honesty, trust), which contributed to the power of the Roman Empire and the establishment of its ideals.

Key words: spiritual and moral values, Latin language, Roman literature, Latin maxims, phraseological unit.

Постановка проблеми. Система духовних і моральних цінностей відображає історію й культуру етносу, естетичні смаки, сприйняття навколишнього світу. У мові такі цінності часто передаються через фразеологізми (прислів'я, афоризми, сентенції, стійкі словосполучення тощо), які можуть бути як результат народної творчості, так і авторські. Особливу цікавість для вивчення становлять ті, що були органічно утворені в художньому тексті, оскільки характеризують індивідуальний стиль автора і досить часто є синтезом власного світосприйняття й суспільних норм. Латинська мова відома крилатими висловами, які і в сучасній літературі використовуються із стилістичних міркувань. **Актуальність дослідження** зумовлена увагою науковців до латинської мови як джерела засобів художньої комунікації та інтелектуального наповнення у тексті, а також до творчості римських авторів, де осмислено національне буття, світоглядні орієнтири й ідеологічні цінності римського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексне вивчення питань окресленої теми дозволило виділити основні напрямки дослідження, а саме культурно-історичний (М. Вовк, Н. Данилиха, І. Ніколаєнко, С. Лучканин, М. Петришин), літературознавчий (Б. Бичко, С. Гуров, І. Мегела), лінгвістичний (Г. Бенкович, Н. Бобух & В. Стеценко, Є. Чекарева). Важливим для аналізу стало залучення наукових розвідок, присвячених творчості таких римських авторів, як Плавт (В. Мілясевич, М. Сенів, Н. Тимейчук, Р. Маццара Р. Кестон), Теренцій (Л. Бергер, Е. Каракасіс, М. Сенів, Є. Скоробогата), Катулл (С. Антонюк-Кириченко, Г. Гендріксон, О. Левко, С. Строуп), Сенека (Н. Чернюх, М. Петришин, О. Боченко, А. Содомора, А. Бичко, М. Дяченко). Безперечно, при розгляді специфіки вираження духовно-моральних цінностей у латинських текстах взято до уваги дослідження, де розглядаються фразеологічні одиниці у тексті (Г. Віват & О. Філіпенко, О. Кушлик, В. Панченко).

Матеріалом даної розвідки обрано різножанрові оригінальні тексти римських авторів II ст. до н.е. – I ст. н.е., а саме комедія “Menaechmi” («Близнюки») Плавта, комедія “Phormio” («Форміон») Теренція, окремі поезії Катулла, трагедія “Phaedra” («Федра») Сенеки та їх переклади українською мовою.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в тому, щоб описати особливості духовно-моральних цінностей римського суспільства та їх вираження засобами латинської мови у текстах римських авторів. Для реалізації мети дослід-

ження передбачено такі **завдання**: охарактеризувати духовно-моральні цінності давніх римлян в культурно-історичному аспекті; розглянути тексти римських авторів та визначити лінгвальні засоби на позначення духовно-моральних цінностей; з'ясувати своєрідність функціонування лінгвальних засобів на позначення духовно-моральних цінностей у латинських текстах.

Виклад основного матеріалу. Система цінностей римського народу, формуючись протягом тривалого часу під впливом соціокультурних чинників, відображає певні засади, що не суперечать його внутрішнім переконанням, духовній ідеології, світогляду. Становлення комплексу уявлень і моральних принципів відбулося на основі «синтезу різних культур, використання пропаганди, створення іміджу, реформи моралі» [3, с. 167], що знайшло відображення у стилі життя, усних традиціях, правових відносинах, писемних пам'ятках. Саме в літературі можна спостерігати еволюцію, зміни, поширення тих чи інших цінностей, що пропагують гармонійний духовний і фізичний розвиток людини, порядок і закон у суспільстві [2, с. 58]. Латинська мова, як засіб усної і писемної комунікації, зберегла мудрість римського народу, а її можливості утворювати фразеологізми лише підкреслили здатність до високого ступеня абстрагування й узагальнень. Примітно, що «латинські вислови, що з'явилися тисячі років тому, є деякою абстрактною смисловою схемою, яка наповнюється новим конкретним змістом залежно від автора, персонажа, часу, місця й обставин її використання, і тим самим продовжують своє життя, постійно оновлюючись і конкретизуючи свій зміст у межах сучасних історичних літературних творів» [6, с. 21]. Римські письменники, впливаючи у свої тексти фразеологізми (афоризми, прислів'я, приказки, крилаті вислови, сентенції, паремії), у такий спосіб зуміли увиразнити мову й передати внутрішні переконання свого народу. Необхідно наголосити, що більшість створених античними філософами, письменниками, ораторами, державними діячами висловів стали крилатими [10, с. 87] і вживаються «... в інших мовах як у перекладній формі, так і як прямі запозичення» [1, с. 118].

Автори, тексти яких були обрані для аналізу, жили в різні періоди римської історії, випрацювали свою індивідуальну манеру письма, втім зуміли по-своєму використати фразеологічний фонд латинської мови, чим увиразнили твори й відобразили моральні й духовні цінності часу, в якому творили.

Плавт. У комедії «Близнюки» Плавт буде сюжет на непорозуміннях і плутанині через подібність братів-близнюків, що були розлучені в дитинстві. Торкаючись актуальних питань римського суспільства, створюючи комізм на сцені і задовольняючи естетичні смаки глядачів, автор показує рабів з гострим розумом, здатних до моралізування й стислого висловлювання власних думок. Зокрема, трапляються прислів'я: *Si acut, credo, quaereres, acut invenisses, si appareret, iam diu* (13, рядки 238-239) – *Якби голки шукав, давно б знайшов, якби лише була*; *Amanti atoenitas malost, nobis lucrost* (13, 356) – *Коханням пишність – згуба, нам – користь* (13, 356). У тексті прослідковуються й соціальні мотиви, виражені у стилі моральних розмірковувань про римську дійсність:

si est pauper atque haud malus, nequam habetur, sin dives malust, is cliens frugi habetur.

qui neque leges neque aequom bonum usquam colunt,

sollicitos patronos habent. (13, 578-581)

хто бідний і чесний, для них – це ледащо,

багатий, нікчемний для них – у пошані!

А в кого ні закон, ні добро не в ціні,

Той має дбайливих патронів!

Згадує автор також старість, яка приносить нові турботи і виклики: *Ut aetas mala est; mers mala ergost. / Nam res plurimas pessumas, quom advenit, fert* (13, 758-759) – *Ох, старість – не радість, поганий товар це! / Як прийде, приносить найтяжчі турботи!*

Теренцій. У комедії «Форміон» простежується ідейна спрямованість Теренція, який порушує проблеми сім'ї, стосунки батьків і дітей. «Адже саме моральний клімат у сім'ї є яскравим відображенням моралі суспільства, його духовної атмосфери» [9, с. 14]. Автор вживає сталі фразеологічні одиниці латинської мови, що означають: **1)** віддану службу (*Seni fidei' dum sum scapulas perdidit* (15, рядок 76) – *Я плечі втратив лиш за вірність дідові*); **2)** діяльність всупереч чогось (*Namque inscitiast / advorsu' stimulum calces* (15, 77) *Це ж безглуздя чисте протв проти рожна*); **3)** обережну діяльність (*Vereor; ne istaec fortitudo in nervom erumpat denique* (15, 325) – *Я боюсь, щоб відвага не перетягла струни*); неочікувані труднощі (*Praesens quod fuerat malum in diem abiit: plagae crescunt, / nisi prospicis* (15, 781) – *Пройшла негода на часок; побільшаться побої*). Зустрічаються у тексті й розмірковування про подружню вірність до самої старості, як результат благочестивого життя (*Si concordabi' cum illa, habebi' quae tuam / senectutem oblectet:*

respice aetatem tuam (15, 433-434) – *Якщо у згоді з нею будеш – в старості / Потіху знайдеши: ти подумай про свій вік*), про соціальну нерівність і традицію, за якою раби мали дарувати господарям подарунки (*Quam inique comparatumst, i qui minus habent / ut semper aliquid addant ditioribus!* (15, 41-42) – *Неправильний це звичай, що бідніші / Багатим мусять децю додавать!*). Заслуговує уваги висловлювання про стосунки, де обманута дружина в кінці вистави хоче дошкулити своєму зрадливому чоловіку: *Vin primum hodie facere quod ego gaudeam, Nausistrata* (15, 1052-1053) / *Et quod t<uo> viro oculi doleant?* – *Хочеш нині, Навсікрато, радість цю зроби мені, Чоловіка, щоб вколола в очі?*

Саме у цій комедії зустрічається відома сентенція, яку промовляє розумний раб: *Fortis fortuna adiuvat* (15, 203) – *Сміливим доля помага!*

Катулл. Для римської літератури велике значення мала започаткована Катуллом тематика, яка, розкриваючи внутрішній світ героя, потребувала експресивних засобів для її реалізації. Серед таких варто відзначити фразеологізми із непрямим значенням: **1)** ...*Nam tui Catulli / Plenus sacculus est araneorum* (номер поезії 13, рядок 8) – *Адже в Катулла / Капушочок чималий – та в павутинні* (= натяк на бідність); **2)** *Qui ipse sui gnati minxerit in gremium* (67. 28) – *Ловкий же батько, який в надра нащадка насцяв* (= вступив у інтимний зв'язок з невісткою); **3)** *Ne tua dicta vagis nequiquam credita ventis* (65. 17) – *Щоб сподівання твої не звіялись разом із вітром* (= сказані марно); **4)** *Quaenam te genuit sola sub rupe leaena* (64, 154) – *Чи не левиця тебе породила у зарвах скелястих* (= погана людина). Не менш цікавими є авторські сентенції, «...які є виразниками внутрішнього світу письменника, його естетичних уподобань, суспільних поглядів, патріотичних почуттів тощо» [5, с. 181]. Наприклад: **1)** *Nam risu inepto res ineptior nulla est* (39. 16) – *Бо смішки без причини – знак дурачини!* **2)** *Otium et reges prius beatas / perdidit urbes* (51. 15-16) – *Вже багато міст і царів упало / Через дозвілля;* **3)** *Amat victoria curam.* *Перемога любить старанність* (62. 16) – *Бо любить снага перемогу;* **4)** *O saechum insapiens et infacetum!* (43. 8) – *О, цей вік без ума, без витончення!* **5)** *Fecundam semen adulterio.* (113. 4) – *Щедро насіння своє сіє розпуста навкруг!*

Сенека. Трагічні тенденції римської історії часів правління імператорів Калігули, Клавдія, Нерон позначилися на творчості Сенеки. У образах трагедії «Федра» письменник втілює «ідеал людини-стоїка, яка мужньо зносить удари долі,

нещастя, прагне віднайти радість не в багатстві, розкоші, насолоді, тілесних утіхах, а в любові до людини, у милосерді до неї...» [9, с. 18]. Концентруючись на вчинках і злочинах героїв, Сенека розкриває філософію стоїцизму та використовує специфічну лексику, яка відображає духовно-моральні цінності. «Сентенції – не винахід Сенеки. Ними багаті трагедії Еврипіда, комедії Менандра, у грецькій трагедії існувала форма віршоміфії – обміну короткими репліками. Але у Сенеки віршоміфія – це суперечка не про те, як вчинить, а про те, як слід вчиняти, так чи інакше виходячи з точки зору моралі» [7, с. 241]. Завдяки сентенціям автор підкреслив підступ Федри та вказав, як їй слід правильно вчинити, що відображено у рядках, де нещасна жінка шаленіє від пристарсті (*Compesce amoris impii flammis. (14, рядок 165) – Безкарно, та не мирно жінка падає в гріх*), прагне покарання за свій злочин (*Virum sequatur, morte praeuertam nefas. (14, 254) – Підуй за мужем. Смерть хай злочин мій затре!*), усвідомлює свою безправність (*Mulier non est regna tutari urbium. (14, 619) – Не жінки справа царством мужа правити*), безталанність (*Quem fata cogunt, ille cum uenia est miser; (14, 440) – Недоля – нещасливим бути суджено*), невідворотність фатуму (*Fugienda petimus; sed mei non sum potens. (14, 699) – Що треба уникати – завжди прагнемо*). Словами няньки утверджена думка про необхідність шанувати звичаї предків (*Non alia magis est libera et uitio carens / ritusque melius uita quae priscos colat, (16, 483-484) – Привільно й непорочно тільки той живе, / Найкраще давні звичаї шануючи*) та цінувати за божими приписами кожен день життя (*Effunde habenas, optimos uitae dies / Effluere prohibe. propria descripsit deus / Officia et aequum per suos ducit gradus (14, 450-452) – Розпережися, не втрачай найкращих днів. / За божим приписом, шанує кожен вік / Своє, тому й життя ступає кроками своїми.*) Сенека

акцентує, що результатом злочину Федри (згубна пристрасть, невірність чоловікові) стала трагічна смерть невинного Гіпполіта, й підсумовує, що саме зрада була причиною падіння багатьох міст і навіть держав:

*Sed dux malorum femina: haec scelerum artifex
obsedit animos, huius incestae stupris
fumant tot urbes, bella tot gentes gerunt
et uersa ab imo regna tot populos premunt. (14,
559-562)*

І зло – це жінка; ця майстриня злочинів

Душею володіє; за перелюби

Жіночі стільки впало міст, зруйновано

Доценту стільки царств. А скільки то людей!

Як бачимо, духовно-моральні цінності римлян, змінюючись або поглиблюючись відповідно до вимог епохи, тонко відображають усі процеси, що відбувалися в різних сферах їхнього життя.

Висновки. Дослідження засобів вираження моральних і духовних цінностей у творах римських авторів дає можливість встановити систему світогляду й визначити лінгвальні засоби (авторські прислів'я, крилаті вислови, афоризми, сентенції тощо), які залежно від жанрової специфіки виконують у текстах специфічні функції. У комедіях Плавта і Теренція фразеологізми надають експресивності висловлюванням, підкреслюють характерні риси персонажів, акцентують увагу на таких цінностях, як поважна старість, виховання молоді, подружня вірність. Авторські сентенції Катутла виражають внутрішній світ поета та підкреслюють його ставлення до суспільних вад й морального занепаду. У трагедії Сенеки закладений глибокий філософський задум, який з допомогою фразеологізмів і віршоміфій підкреслює важливість сімейних цінностей (вірність, любов, довіра, скромність). Перспективним видається подальше дослідження перекладу латинських фразеологізмів на позначення духовно-моральних цінностей українською мовою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Віват Г.І., Філіпенко О.І. Фразеологічні звороти в поетичному просторі Івана Світличного. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2024. № 69, Том 1. С. 116–120.
2. Гуров С.Ю. Еволюція духовно-моральних цінностей в античній літературі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2019. Вип. 4 (91). С. 57–68.
3. Данилиха Н.Р. Формування етичних цінностей в Римській імперії як культурологічний феномен. *Питання культурології*. 2020. №36. 166–176 doi: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221061>
4. Катутл (Гай Валерій Катутл). Повне зібрання творів: байдики, поеми, елегії та епіграми / упорядкування, переклад з латини, передмова й коментарі Тараса Лучука. Львів: «Астролябія», 2021. 432 с.
5. Кушлик О. Авторські фразеологізми Миколи Понеділка як «засіб занурення у внутрішній світ, де збереглися спогади про Україну» (В. Супрун). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2020. Вип. 1 (43). С. 180–190.
6. Ляшов Н.М. Функціонування латинських висловів в історичних романах Павла Загребельного та Миколи Сиротюка. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2014. №12. С. 21–24.

7. Мегела І.П. Історія римської літератури: монографія. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. 2009. 320 с.
8. Петришин М.Й. Концепт ЩАСТЯ в римській лінгвокультурі (на матеріалі «Моральних листів до Луцилія» Сенеки). *Закарпатські філологічні студії*. 2019. Вип. 7, Т.2. С. 76–80.
9. Римська драма. Тіт Макцій Плавт. Близнюки. Публій Теренцій Афр. Форміон. Луцій Анней Сенека. Федра / Упоряд. В. Зварич. К.: Грамота, 2008. 256 с.
10. Чекарева Є.С. Концепт часу в системі афоризмів латинської мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2023. №59, Т. 3. С. 87–91.
11. Mazzara, R. (2021). Plautinopolis: Imagination in Plautus' Roman Comedy. Department of Classics University of Toronto.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ:

12. C. Valerius Catullus. <https://www.thelatinlibrary.com/catullus.shtml>
13. T. Maccius Plautus. Menaechmi. <https://www.thelatinlibrary.com/plautus.html>
14. L. Annaeus Seneca. Phaedra. <https://www.thelatinlibrary.com/sen.html>
15. P. Terencius Afer. Phormio. <https://www.thelatinlibrary.com/ter.html>

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 30.12.2025